

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Природничо-економічний факультет
Кафедра біології та екології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
магістра
з теми **«ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ
УЧНІВ 10-11 КЛАСІВ»**

Виконала: студентка групи Біо11-М22
спеціальності 014 Середня освіта
(Біологія та здоров'я людини)
Худик Вікторія Ярославівна

Керівник: **Казанішена Н.В.**,
доцент кафедри біології та екології, кандидат
педагогічних наук, доцент

Рецензент: **Рубановська Н.В.**,
старший викладач кафедри біології та екології,
кандидат біологічних наук

Кам'янець-Подільський – 2023 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	10
1.1. Екологічна культура особистості та суспільства як фактор взаємодії з природою.....	10
1.2. Структура екологічної культури особистості.....	14
1.3. Екологічне виховання у системі освіти України.....	19
РОЗДІЛ 2. СТАН ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ У ЗЗСО	33
2.1. Аналіз навчальних програм з біології 6-9 та 10-11 класи щодо тем екологічного змісту	33
2.2. Дослідження екологічної культури учнів 10-11 класів.....	38
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ.....	49
3.1. Форми та методи екологічного виховання в 10-11 класах	49
3.2. Значення дослідницької діяльності в екологічному вихованні учнів 10-11 класів.....	57
3.3. Нестандартні методи екологічного виховання	60
3.4. Ігри як засіб екологічного навчання та виховання.....	65
3.5. Педагогічні умови організації екологічного виховання учнів 10-11 класів.....	68
РОЗДІЛ 4. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ДОСЛІДНИХ МАТЕРІАЛІВ.....	71
4.1. Проведення експериментального дослідження.....	71
4.2. Результати констатувального етапу експерименту.....	72

4.3. Порівняльний аналіз результатів формувального експерименту.....	75
ВИСНОВКИ.....	80
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	84

ВСТУП

Історія нашого людства міцно пов'язана з історією природи. Інтенсивний антропогенний вплив і перетворення навколишнього середовища, що відбувається в останні десятиліття, призвело до природного дисбалансу. Загострення екологічної ситуації у світі викликало підвищення інтересу до екологічних проблем суспільства та шляхів їх подолання. А це в свою чергу, робить актуальною проблему до необхідності перегляду та перебудови всієї сукупності відносин людини з навколишнім природним середовищем. Основним варіантом вирішення проблем у системі "людина-природа", на думку багатьох учених, є виховання екологічної культури, формування нового типу екологічної свідомості у підростаючого покоління. Таким чином, одним з основних соціальних інститутів, покликаних до вирішення вищезазначеної проблеми, є заклад загальної середньої освіти.

Завдання закладу загальної середньої освіти полягає у тому, щоб сформувати певний обсяг знань з біології, і відповідно сприяти надбанню навичок наукового аналізу явищ природи, свідомості значимості своєї практичної допомоги природі. Формування екологічної культури та виховання починається ще з раннього дитинства, у дошкільному навчальному закладі. У процесі одночасно беруть участь сім'я та школа, тобто вплив з боку школи підкріплюється активною діяльністю батьків у тому напрямі.

Сучасному суспільству потрібні громадяни, які оперують не лише системою екологічних знань, а й практичними навичками та вміннями в галузі природоохоронної діяльності, здатністю до екологічного прогнозування наслідків господарської діяльності людини. Крім того, молоде покоління повинно мати почуття причетності та відповідальності за навколишню природу.

Тому основним завданням вчителів є формування в учнів екологічних знань, виховання культури природокористування, бажання її охороняти та примножувати, прищеплення вміння спілкуватися з природою, виховання

розуміння необхідності збереження природної різноманітності як важливої умови сталого розвитку біосфери, збереження свого здоров'я та оточуючих

У Концепції екологічної освіти в Україні, підкреслюють, що «підготовка громадян з високим рівнем екологічних знань, екологічної свідомості і культури на основі нових критеріїв оцінки взаємовідносин людського суспільства й природи (не насильство, а гармонійне співіснування з нею!), повинна стати одним з головних важелів у вирішенні надзвичайно гострих екологічних і соціально-економічних проблем сучасної України [55]. У цьому сенсі екологічне виховання має бути наскрізним компонентом, а не окремим аспектом освітнього процесу. Біологія, на відміну від інших навчальних предметів, вирізняється важливою частиною формування екологічних здібностей учнів. Все це дозволяє стверджувати, що шкільна біологія має значний потенціал для досягнення цілей екологічного навчання та виховання.

Ми спостерігаємо, що в сучасних умовах важливість екологічної освіти та виховання багаторазово зростає. Це спричинено:

- необхідністю вирішення актуальних проблем, пов'язаних із зменшенням життєвого простору, що припадає на одну людину;
- необхідністю постійного збереження та покращення умов життя людини на Землі;
- низьким рівнем сприйняття людиною екологічних проблем як особисто значимих;
- недостатньо розвиненою у людини потребою практичної участі у природоохоронній діяльності;
- необхідністю збереження та відновлення, раціонального використання та примноження природних багатств;
- необхідністю підвищення екологічної культури людини;

- орієнтацією ЗЗСО на трансляцію знань, умінь і навичок, і необхідністю готувати учнів до активної творчої та соціально-значущої екологічної діяльності.

Відносини людини та суспільства з природним середовищем завжди цікавили вчених.

Проблема взаємовідносин людини з природою була предметом вивчення багатьох мислителів минулого і сучасності. Демокрит, Аристотель, А. Дюрер, Л. Альберті, А. Баумгартен, Й. Герде, І. Вінкельман спиралися на концепції „виховання на природі” як джерела натхнення, майстерності та пізнання. Серед українських учених вплив знань про природу на формування моральних якостей особистості та ставлення її до довкілля відзначали В. Вернадський, К. Ушинський, В. Сухомлинський та ін [57].

Методологічні підходи на засадах філософії та концептуальні положення екологічної освіти й виховання відображені у працях Г.Білявського, В.Бровдія, М.Кисельова, В.Крисаченка, Л.Лук’янової, Г.Пустовіта, Н. Пустовіт та ін. [24,32,58].

Проблеми розвитку та вдосконалення екологічної освіти й виховання учнів ЗЗСО охарактеризовані у наукових працях В.Вербицького, О.Колонькової, С.Лебідь, Н.Левчук, О.Пруцакової, Г.Пустовіта, Н.Пустовіт, С.Шмалей, І.Шоробури та ін [35, 56, 77].

У дослідженнях Т.Вайди, Н.Грейди, Л.Курняк, Л.Лук’янової, О.Матеюк, Г.Тарасенко, Л.Титаренко, М.Хроленко, М.Швед та ін. розглядається розвиток екологічного мислення, культури, свідомості студентів вищих навчальних закладів та учнів професійно-технічних закладів [34, 43, 62].

Утім, незважаючи на багатоаспектність наукових праць, проблема організації екологічного виховання учнів у процесі вивчення біології недостатньо досліджена у теоретико-методологічному та методичному аспектах [57].

Актуальність проблеми, її недостатня теоретична і практична розробленість та необхідність вирішення визначених суперечностей зумовили вибір теми дослідження: „**ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ 10-11 КЛАСІВ**”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема є складовою тематики наукових досліджень кафедри біології та екології.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати методичні особливості організації екологічного виховання учнів 10-11 класів, зокрема, під час навчання біології, експериментально перевірити ефективність дослідних форм та методів екологічного виховання учнів 10-11 класів.

Завдання:

1. Проаналізувати науково-методичні, психолого-педагогічні праці з тематики дослідження, з'ясувати роль екологічної культури та завдання екологічного виховання на сучасному етапі розвитку освіти й суспільства.

2. Провести діагностику розвитку екологічної культури учнів 10-11 класів у дослідних ЗЗСО.

3. Розробити форми та методи екологічного виховання учнів під час навчання біології.

4. Експериментально перевірити ефективність розроблених форм та методів екологічного виховання.

Об'єкт дослідження: процес екологічного виховання учнів 10-11 класів ЗЗСО.

Предмет дослідження: форми й методи екологічного виховання учнів 10-11 на уроках біології у ЗЗСО.

Методи дослідження:

- *теоретичні* – аналіз психолого-педагогічної літератури, контент-аналіз основних понять, узагальнення, моделювання з метою розробки моделі та технології формування екологічної культури учнів;

- *емпіричні* – анкетування, спостереження, письмове та усне опитування, тестування з метою визначення критеріїв і рівнів сформованості екологічної культури, педагогічний експеримент (констатувальний та формувальний етапи) для перевірки ефективності форм та методів екологічного виховання у 10-11 класах;

- *експериментальні* (педагогічний експеримент, констатувальний та формувальний етапи педагогічного експерименту);

- *статистичні* – методи математичної обробки кількісних даних дослідження.

Експериментальне дослідження здійснювалось у декілька етапи на базі Кам'янець-Подільського ліцею №15 та Приворотського ліцею Орининської сільської ради Кам'янець-Подільського району. До дослідної роботи було долучено 2 класи – 54 учня. Із них 30 учнів навчались у експериментальних класах (ЕК) та 24 учнів – у контрольних класах.

Наукова новизна дослідження: *вперше* визначено та узагальнено педагогічні умови організації екологічного виховання учнів 10-11 класів; охарактеризовано нестандартні методи екологічного виховання; *уточнено* роль екологічного виховання учнів 10-11 класів ЗЗСО, зокрема, на уроках біології та структуру екологічної культури особистості; *набули розвитку* методи діагностики екологічної культури особистості; форми та методи екологічного виховання учнів 10-11 класів на уроках біології.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що підготовлені та впроваджені у практику ЗЗСО форми та методи навчання біології, організації та формування екологічної культури та виховання на уроках біології було детально обґрунтовано, доведено їх ефективності та проаналізовано методичні аспекти застосування. Пропоновані засоби, методи, форми навчання біології можуть бути використані вчителями ЗЗСО в освітньому процесі з біології. Також вони можуть використовуватись у ЗВО на заняттях з методики навчання

біології та можуть активно впроваджуватись під час педагогічної практики у ЗЗСО.

Апробація результатів дослідження. Матеріали наукового дослідження було апробовано на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Подільські читання: охорона довкілля, збереження біотичного та ландшафтного різноманіття, природнича освіта: проблеми, перспективи, рішення» 8-9 грудня 2022 року у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка та на конференції «Молоді дослідники – природі Поділля» у 2023.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Список використаних джерел містить 81 джерело. Робота містить 8 таблиць, 4 рисунка. Загальний обсяг роботи – 94 сторінки, основного тексту – 83 сторінки.

ВИСНОВКИ

Зміст екологічної освіти й виховання учнів визначає специфіку процесу формування навчання у закладі загальної середньої освіти.

Аналіз науково-методичної та педагогічної літератури з проблеми екологічної освіти й виховання демонструє досить великий досвід досліджень, накопичений як вітчизняними, так і зарубіжними вченими. Однак, варто зазначити, що питання екологічної освіти та формування екологічної культури особистості набули своєї гострої актуальності порівняно недавно. Процес екологічної освіти й виховання націлений на систематичне та послідовне формування та засвоєння екологічних знань та умінь, готовності учнів до оптимальної взаємодії з навколишнім середовищем, раціонального природокористування.

Головна функція екологічної освіти – формування особистості, підготовленої до оптимальної взаємодії із середовищем, кожним її елементом; розумного використання її потенціалу.

Екологічна культура є невід'ємною частиною загальнолюдської культури і включає моральні цінності, норми поведінки, способи взаємодії людей у сфері охорони навколишнього середовища та систему соціальних відносин, що формують їх, що проявляється в екологічно орієнтованій поведінці людей, усвідомленні загальної відповідальності за якість навколишнього середовища та високої соціальної значимості запобігання негативному впливу людини на довкілля.

Проаналізувавши шкільну програму з біології бачимо, що у кожному етапі навчання під час уроків, основна мета – прищеплення екологічної культури. Форми та методи виховання екологічної культури слід обирати з урахуванням вікових особливостей учнів. Тому екологічна освіта має державне значення.

З метою вивчення рівня розвитку екологічної культури учнів ми провели діагностику розвитку екологічної культури учнів 10-11 класів за методикою О.Пруцакової. За підсумками анкетування було зроблено висновок, що на початок експериментальної роботи більш ніж у половини учнів рівень екологічної вихованості знаходиться на середньому рівні.

Під час експериментального дослідження нами були проведені уроки біології із застосуванням форм та методів, які спрямовані на підвищення рівня екологічної культури. Також проводилися позакласні заходи, наукові ігри, емоційні ситуації, під час яких учні вчать правильно мислити, аналізувати і прогнозувати екологічні ситуації. Для підвищення ефективності процесу формування екологічної культури учнів необхідно застосування нових методів та форм розвитку екологічної активності: міжпредметні уроки, дискусії та семінари, рольові ігри, польові практикуми. Основою методів та форм виховання екологічної культури школярів є: виховуючі ситуації (вибору, проблемні, ігрові, трудові), екологічні знання, побудовані на попередньому досвіді, традиційні навчальні заняття, екологічні ігри, екологічні казки, екологічна стежка, практикуми, дослідження тощо. Нестандартні методи екологічного виховання: метод екологічної ідентифікації, метод екологічної емпатії, метод екологічної рефлексії.

Нами визначено педагогічні умови ефективності екологічного виховання:

1.Формування цілісної природничо-наукової картини світу, що охоплює систему знань, яка відображає закони і закономірності природи, взаємозв'язки в природі та місце в ній людини.

2.Організація освітнього процесу на засадах інтегративно-діяльнісного підходу.

3. Організація освітнього процесу на засадах краєзнавчого підходу.

4.Застосування нестандартних форм та методів екологічної освіти й виховання.

Ефективність пропонованих нами методів, форм, засобів навчання біології та визначених педагогічних умов доведено у ході експериментального педагогічного дослідження, що складалось із констатувального та формувального етапів.

На констатувальному етапі дослідження проводились анкетування та бесіди з учнями, аналізувались їх успішність. Було залучено 2 класи, загальна кількість учасників – 54 учня. Для виявлення рівня екологічного виховання, ми розробили анкети та характеристику чотирьох рівнів(низький, достатній, середній, високий).

За результатами констатувального етапу дослідження визначено вихідний рівень екологічної культури у дослідних класах та визначено експериментальні ЕК та контрольні класи КК.

На формувальному етапі дослідження ми здійснювали послідовне та цілеспрямоване експериментальне педагогічне дослідження. В ЕК ми застосовували розроблені нами уроки біології та екології в 10-11 класах, застосовували форми, методи, засоби навчання, обґрунтовані та розроблені нами до відповідних уроків (сучасні методи навчання, «Мозковий штурм», «Коло ідей», дискусії, презентації, відеоролики, участь у дослідницькій діяльності тощо).

Порівняння рівня сформованості екологічної культури учнів експериментальних та контрольних класів після впровадження розроблених нами навчально-методичних матеріалів доводить суттєву відмінність у показниках в експериментальних та контрольних класах. Наприклад, високий рівень розвитку екологічної культури в ЕК виявили 13,3 % опитаних, в КК – 8,3%. Середній рівень виявили в ЕК 43,3% опитаних, в КК – 33,3 %. Достатній рівень екологічної культури в ЕК виявили 36,6 % опитаних, а в КК – 54,2 %. Кількості проявів низького рівня розвитку екологічної культури в ЕК - 6,6 %, у КК залишилось - 4,2 %.

Оскільки на констатувальному етапі дослідження рівень екологічної культури та виховання учнів ЕК та КК були практично на однаковому рівні, то зростання рівня екологічної культури та виховання учнів ЕК вважаємо закономірним наслідком застосування пропонованих нами, форм, методів, засобів навчання та навчально-методичних матеріалів в цілому.

Проведене дослідження не вичерпує проблеми організації екологічної освіти та виховання, формування екологічної культури учнів. Подальшого розвитку потребує питання урізноманітнення форм та методів екологічної освіти й виховання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аніщенко Н., Дзюба В. Розвиток в учнів екологічної культури засобами гри/ - Київ: Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи, 2018. URL: <https://doi.org/10.32405/2413-4139-2018-2-60-67>
2. Біда О. А. Підготовка майбутніх учителів до здійснення природознавчої освіти у початковій школі : Теоретико-методичні засади : моногр. / О. А. Біда. — К. : Науковий світ, 2002. — 322 с.
3. Біологія. 6—9 класи. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів // Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas>
4. Біологія і екологія 10-11 класи. Рівень стандарту. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти // Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>
5. Бобко Л. О. Формування екологічної культури студентів вищої економічної школи у позанавчальній діяльності / Л. О. Бобко // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 2005. — № 4. — С. 67—71.
6. Вайда Т. С. Формування екологічної культури студентів педвузів засобами туристсько-краєзнавчої діяльності: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Вайда Тарас Степанович. — Херсон, 1998. — 226 с.
7. Виступ для медико-педагогічної ради призначений для розкриття питання «Упровадження екологічних здоров`язбережувальних технологій через призму діяльності дитячої організації «ЕКО» у рамках експериментальної діяльності освітнього закладу – Режим доступу: [https://naurok.com.ua/vistup-uprovadzhennya-ekologichnih-zdorov-yazberezhuvalnih-tehnologiy-u-vihovniy-proces-cherez-diyalnist-dityachy-organizaci-eko-19206.html](https://naurok.com.ua/vistup-uprovadzhennya-ekologichnih-zdorov-yazberezhuvalnih-tehnologiy-cherez-diyalnist-dityachy-organizaci-eko-19206.html)

8. Волкова А. С. Екологічне виховання школярів / А. С. Волкова. — К. : Знання, 1985. — 48 с. — (Серія “Педагогічна” ; № 15).
9. Гардащук Т. В. Екологія, екоосвіта та екопросвіта як чинники переходу до екологічно збалансованого розвитку / Т. В. Гардащук, В. М. Ісаєнко, Я. І. Мовчан // Освітні та етичні засади збалансованого розвитку. — 2008р. — № 7 (55). — С. 27—32. — (Бібліотека Всеукраїнської екологічної ліги. Серія “Стан навколишнього середовища”).
10. «Генетичні ножиці» – переворот у медицині. Інтерв’ю з академіком Ганною Єльською. — Режим доступу: <https://glavcom.ua/country/health/genetichni-nozhnitsi-perevorot-u-medicini-intervyu-z-akademikom-gannoyu-jelskoyu-820034.html>
11. Гончаренко, С. У. Український педагогічний словник [Текст] / С. У. Гончаренко. — К.: Либідь, 1997. — 376 с.
12. Гончарук В.В. Теоретичні основи формування екологічної культури майбутніх учителів природничих спеціальностей. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Педагогіка, психологія, філософія. 2017. Вип. 267. С. 43–48.
13. Грейда Н. Б. Формування екологічної культури студентів природничо-географічного факультету вузу: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Грейда Наталія Богданівна. — Луцьк, 1997. — 200 с.
14. Грошовенко О. П. Формування у молодших школярів дбайливого ставлення до природи у позаурочній виховній роботі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 “Теорія і методика виховання” / О. П. Грошовенко. — К., 2007. — 16 с.
15. Грошовенко О., Присяжнюк Л. Педагогічні умови формування основ екологічної культури молодших школярів в контексті освітніх інновацій, 2018. URL: <http://93.183.203.244:80/xmlui/handle/123456789/3911>

16. Денисюк Н. В. Роль освіти в інтересах збалансованого розвитку у формуванні екологічної компетентності дівчат і жінок: міжнародні та національні пріоритети / Н. В. Денисюк // Освітні та етичні засади збалансованого розвитку. — 2008. — № 7 (55). — С. 32—35. — (Бібліотека Всеукраїнської екологічної ліги. Серія “Стан навколишнього середовища”).
17. Державна національна програма “Освіта” Україна XXI століття”. — К. : Компас, 1992. — 70 с.
18. Дробноход М. І. Філософія екологічної освіти: концептуальні основи / М. І. Дробноход // Педагогіка і психологія. — 1996. — №3 (12). — С. 43—49.
19. Єфименко Н. П. Особливості формування екологічної культури студентів вищих технічних закладів освіти: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Єфименко Нонна Петрівна. — Харків, 2000. — 197 с.
20. Казанішена Н. В. Екологічна підготовка майбутнього педагога як фактор гармонізації взаємин людини і природи / Н. В. Казанішена // Зб. праць за матеріалами всеукр. наук.-практ. конф. [“Шляхи вирішення екологічних проблем урбанізованих територій: наука, освіта, практика”], (Хмельницький, 30—31 жовтня 2003 р.). — Хмельницький : Еко-Хмельницький, 2003. — С. 179—182.
21. Казанішена Н. В. Екологічне виховання студентів як фактор гармонізації стану навколишнього середовища / Н. В. Казанішена // матеріали міжнар. наук. конф. [“Навколишнє середовище і здоров'я людини”], (Кам'янець-Подільський, 18—20 листопада 2008 р.). — Кам'янець-Подільський : КПНУ ім. Івана Огієнка, 2008. — С. 243—246.
22. Казанішена Н. В. Формування професійної готовності майбутнього вчителя до екологічного виховання учнів [Текст] : монографія / Н. В. Казанішена ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка . - Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2013. - 187 с

23. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання : навч. посіб. / С. Г. Карпенчук. — К. : Заповіт, 1996. — 352 с.
24. Кисельов М. М. Екологічна свідомість як феномен освітянського процесу / М. М. Кисельов. — Київ : Філософська думка, 2005. — №2. — 14 с.
25. Кисельов М. М. Концептуальні виміри екологічної свідомості : моногр. / [М. М. Кисельов, В. М. Деркач, А. В. Толстоухов та ін.] — К. : Парапан, 2003. — 312 с.
26. Кисельов М. М. Національне буття серед екологічних реалій: Центр практичної філософії / М. М. Кисельов, Ф. М. Канак. — К. : Тандем, 2000. — 320 с.
27. Колонькова О. О. Виховання у старшокласників ціннісного ставлення до природи: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Колонькова Олена Олексіївна. — К., 2003. — 238 с.
28. Концептуальні основи формування екологічного мислення та здібностей людини будувати гармонійні відносини з природою : кол. моногр. / М. І. Дробноход, Ф. В. Вольвач, С. Г. Іваненко. — К. : МАУП, 2000. — 76 с.
29. Коренева І. М. Розвиток спостережливості молодших школярів у процесі вивчення природничого матеріалу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.09 “Теорія навчання” / І. М. Коренева. — К., 2003. — 20 с.
30. Король О.В. Формування екологічної культури учнів V–VI класів у процесі вивчення інтегративного курсу “Навколишній світ” : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / О.В. Король ; Ін-т пробл. виховання АПН України. — К., 1999. — 19 с.
31. Костицька І. М. Проблеми екологічної освіти в педагогічній теорії і практиці роботи шкіл України (1970-1990 рр.): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Костицька Інна Миколаївна. — К., 1995. — 198 с.

32. Крисаченко В. С. Екологічна культура. Теорія і практика: Навчальний посібник. — К.: Заповіт, 1996. — 348 с
33. Кросворд з біології для учнів 11 класу по темі: "Адаптація" – Режим доступу: <https://vseosvita.ua/library/krosvord-z-biologii-dla-ucniv-11-klasu-po-temi-adaptacia-487543.html>
34. Курняк Л. М. Формування екологічної культури студентської молоді в умовах системних трансформацій в сучасній Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.10 “Філософія освіти” / Л. М. Курняк. — К., 2007. — 19 с.
35. Левчук Н. В. Біологічна і соціальна екологія : Навч. посібник / Левчук Н. В., Макодай О. І. — Вінниця : Планер, 2006. — 101 с.
36. Лисенко Н. В. Екологічне виховання дітей дошкільного віку : Навч. посіб. / Н. В. Лисенко. — Львів : Світ. 1994. — 144 с.
37. Луговий В. І. Педагогічна освіта в Україні : структура, функціонування, тенденції розвитку / В. І. Луговий ; [ред. О. Г. Мороз]. — К. : МАУП, 1994. — 196с.
38. Лук'янова Л. Б. Екологічна освіта у професійно-технічних навчальних закладах: теоретичні і практичні аспекти : моногр. / Л. Б. Лук'янова. — К. : Міленіум, 2006. — 231 с.
39. Лук'янова Л. Б. Формування екологічної культури учнів ПТУ в процесі вивчення предметів професійно-технічного циклу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Л. Б. Лук'янова. — К., 1994. — 22 с.
40. Майстер-клас «Екологічне виховання як один із напрямків виховання учнів початкових класів» - Режим доступу: <https://naurok.com.ua/mayster-klas-ekologichne-vihovannya-yak-odin-iz-napryamkiv-vihovannya-uchniv-pochatkovih-klasiv-42907.html>
41. Макаренко, А. С. Методика виховної роботи [Текст] / А. С. Макаренко. —

- К.: Радянська школа, 1990. – 366 с
42. Матеріали для уроку-диспуту з біології, 10 клас “Стовбурові клітини: за чи проти?” – Режим доступу: <https://urok-ua.com/materiali-dlya-uroku-disputu-z-biologiyi-10-klas-stovburovi-klitini-za-chi-proti/>
43. Матеюк О. П. Формування екологічної культури майбутніх економістів як складової професійної підготовки на засадах сталого розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04. “Теорія і методика професійної освіти” / О. П. Матеюк. — Вінниця, 2008. — 20 с.
44. Марочко Г. С. Формування екологічної культури учнів ПТУ в процесі вивчення предметів професійно-технічного циклу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01. “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Г. С. Марочко. — К., 1996. — 24 с.
45. Маршицька В. В. Виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей старшого дошкільного віку: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Маршицька Вікторія В'ячеславівна. — К., 2003. — 186 с.
46. Мельник Л.Г. Основи стійкого розвитку: Навчальний посібник — Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. — 654 с.
47. Міжнародний день запобігання експлуатації навколишнього середовища під час війни та збройних конфліктів/ Державне агенство ресурсів України – Режим доступу: <https://davr.gov.ua/news/mizhnarodnij-den-zapobigannya-ekspluatacii-navkolishnogo-seredovitsha-pid-chas-vijni-ta-zbrojnih-konfliktiv>
48. Павленко І. Г. Формування екологічної культури молодших школярів засобами мистецтва : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / І. Г. Павленко. — Луганськ, 2002. — 20 с.

49. Паламарчук С. П. Екологічна культура — майбутнє України / С. П. Паламарчук, Ю. В. Приймак // Матеріали міжнар. наук. конф. [“Навколишнє середовище і здоров’я людини”], (Кам’янець-Подільський, 18—20 листопада 2008 р.) / Кам’янець-Подільський : КПНУ ім. Івана Огієнка, 2008. — С. 262—264.
50. Парвовірус В19 – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%80%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%80%D1%83%D1%81_%D0%9219
51. Плахотник О. В. Розвиток геоecологічної освіти в Україні: Автореф. дис. д-ра пед. наук: 13.00.04 / Київський ун-т Т. Шевченка. — К., 1998. — 35 с.
52. Плохій З. П. Виховання екологічної культури дошкільників : метод. посіб. / З. П. Плохій. — К. : Ред. журналу “Дошкільне виховання”, 2002. — 173 с.
53. Полякова Н.В. Еколого – психологічний тренінг «**Ми – земляни**» - Режим доступу: <https://naurok.com.ua/ekologo-psihologichniy-trening-mi-zemlyani-152346.html>
54. Презентація «Міжнародний день запобігання експлуатації навколишнього середовища під час війни та збройних конфліктів» - Режим доступу: <https://vseosvita.ua/library/prezentatsiia-mizhnarodnyi-den-zapobihannia-ekspluatatsii-navkolyshnoho-seredovyshcha-pid-chas-viiny-ta-zbroinykh-konfliktiv-603691.html>
55. Про концепцію екологічної освіти в Україні: рішення МОН України від 20.12.2001 № 13/6-19 [Електронний ресурс]/ Верховна Рада України – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v6-19290-01>
56. Пруцакова О. Л. Формування основ екологічної культури учнів 5-8 класів засобами дидактичної гри: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Пруцакова Ольга Леонідівна. — К., 2002. — 223 с.

57. Пузир Т.М. Формування екологічної культури майбутніх техніків-екологів у процесі професійної підготовки в коледжах : дис. ... к-та пед. наук: Житомирський державний університет імені Івана Франка. 2016. 242
58. Пустовіт Г. П. Дослідницька робота учнів з екології в позашкільних установах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Г. П. Пустовіт. — К., 1994. — 24с.
59. Пустовіт Г. П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1-9 класів у позашкільних навчальних закладах : моногр. / Г. П. Пустовіт. — К.-Луганськ : Альма-матер, 2004. — 540 с.
60. Романенко М. І. Філософія освіти. Посткласична філософсько-освітня парадигма : історичний генезис, теорія, напрями концептуалізації : наук. моногр. / М. І. Романенко. — Дніпропетровськ : Промінь, 2001. — 180 с.
61. Салтовський О. І. Основи соціальної екології: Курс лекцій. — К.: МАУП, 1997. — 168 с.
62. Тарасенко Г.С. Відкрийте дітям дивосвіт природи: Порадник для батьків з виховання душі і серця дитини / Г.С.Тарасенко. — Вінниця : ДП “Державна картографічна фабрика”, 2008. — 240 с.
63. Тема уроку: Сучасні критерії виду – Режим доступу: <https://naurok.com.ua/tema-uroku-suchasni-kriteri-vidu-366969.html>
64. Теорія і практика екологічної освіти : навч. посіб. для студентів денної форми навчання, за напрямом підготовки: 101 «Екологія» / уклад.: М. М. Дяченко-Богун, В. В. Оніпко, В. І. Іщенко.– Полтава, 2019. – 85 с
65. Титаренко Л. М. Формування екологічної компетентності студентів біологічних спеціальностей університету : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 “Теорія і методика виховання” / Л. М. Титаренко. — К., 2007. — 20 с.

66. Трофімчук Н.В Компонентна структура екологічної культури студентів економіко – гуманітарних коледжів. Збірник наукових праць «Педагогічні науки». 2021. Випуск 96. URL: <file:///C:/Users/1/Downloads/70-337-PB.pdf>
67. Фасоля О.І Форми і методи екологічного виховання учнів старших класів сільської профільної школи. Педагогічна освіта Scientific Journal «ScienceRise» №12/5(17)2015. URL: <file:///C:/Users/1/Downloads/formi-i-metodi-ekologichnogo-vihovannya-uchniv-starshih-klasiv-silskoyi-profilnoyi-shkoli.pdf>
68. Фенчак Л.М. Формування екологічної культури студентів вищих аграрних навчальних закладів I-II рівнів акредитації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: Тернопільський педагогічний університет, 2006. 21 с.
69. Філоненко М. М. Спостереження і спостережливість як умови формування екологічного мислення молодших школярів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психолог. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна і вікова психологія”/ М. М. Філоненко. — Рівне, 2002. — 20 с.
70. Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. / М. М. Фіцула. – К. : «Академвидав», 2006. – 352 с.
71. Флешар Е. Дидактичні основи підготовки студентів — майбутніх вчителів-біологів до реалізації екологічної освіти / Автореф. дис... д-ра пед. наук. — К., 2000. — 30 с
72. Хроленко М. В. Формування екологічної свідомості майбутнього вчителя початкових класів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / М. В. Хроленко. — К., 2007. — 20 с.

73. Чернікова О. В. Підготовка майбутніх учителів біології до формування екологічної культури старшокласників: автореф. дис. на здобуття наук. 210 ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 „Теорія і методика професійної освіти” / О. В. Чернікова. – Одеса, 2004. – 27 с.
74. Шахов В. І. Базова педагогічна освіта майбутнього учителя: загальнопедагогічний аспект : моногр. — Вінниця : Едельвейс, 2007. — 383 с.
75. Швед М. С. Розвиток екологічного мислення студентів університету в процесі професійної підготовки: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Швед Марія Степанівна. — Львів, 1997. — 211 с
76. Шебанова С. Г. Профілактика та корекція агресивної поведінки студентів засобами тренінгу спілкування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна психологія”/ С. Г. Шебанова. — К., 2000. — 18 с.
77. Шмалей С. В. Екологічна особистість : моногр. / С. В. Шмалей. — К. : Б-ка. офіційних документів, 1999. — 217 с.
78. Яришева Н. Ф. Екологічне виховання дошкільників : посіб. для вихователів дитячих садків / Н. Ф. Яришева. — К. : Грамота, 2001. — 55 с. (Серія “Екологія і здоров’я”).
79. Environmental Education Activities for primary Schools : Suggestions for making and using low cost equipment. — Produced by the International Centre for Conservation Education for UNESCO-UNEP International Environmental Education Programme (IEEP). — 1990. — n. 21. — 100 p. (Environmental Education Series).
80. Joy A. Palmer in the 21 st Century. Theory, Practice, Progress and Promise / Joy A. Palmer. — London : Routledge Falmer, 1998. — P. 83—102.
81. Torgensen E. Manure To Meadow To Milkshake : Hidden Villa Environmental Education. Teaching strategies from the Duveneck Family’s Hidden Villa

Environmental Education Program / Torgensen E., Black T., Hallesi M. — Los Altos Hills, 1991. — 132 p.